

Magdalena Kozera¹

Katedra Ekonomiki Przedsiębiorstw Agrobiznesu
Uniwersytet Przyrodniczy
Poznań

Jakość zasobów ludzkich na obszarach wiejskich

Quality of human resources in rural areas

Synopsis. W artykule zarysowano problem jakości czynnika ludzkiego w rolnictwie polskim na tle UE. Jako miernik jakości wykorzystano formalny poziom edukacji ludności. Wskazano na perspektywę zmian zatrudnienia w rolnictwie. Omówiono wykształceniu ludności wiejskiej w porównaniu do ludności miast i Polski ogółem. Podkreślono znaczenie edukacji dla zwiększenia absorpcji środków pomocowych, zwłaszcza w kontekście postulowanych zmian WPR. Wskazano na istotną rolę dotychczas stosowanych narzędzi poprawy jakości życia ludności obszarów wiejskich.

Słowa kluczowe: zasoby ludzkie, jakość zasobów ludzkich, wykształcenie, zatrudnienie w rolnictwie..

Abstract. Some problems of quality of human resources in Polish agriculture against the background of the EU were presented in this paper. The formal level of education was used as an indicator of the human factor quality. The perspective of changes in employment in the European agriculture were also shown. The education of rural population in comparison to cities inhabitants and to the Polish population as a whole was discussed. The importance of education for absorption of the public financial support, especially in the context of future changes of CAP were underlined. The importance of so far applied policy instruments of the life quality improvement for rural population was also shown.

Key words: human resources, quality of human resources, education, employment in agriculture.

Wprowadzenie

W publikacjach analizujących polskie rolnictwo w aspekcie integracji i jego dalszego rozwoju wiele miejsca poświęcono tematyce jakości kapitału ludzkiego. Przypisuje się mu rolę wiodącego czynnika w procesie niwelacji zapóźnienia rozwojowego w stosunku do krajów wysokorozwiniętych. Najczęściej stosowaną miarą jakości jest poziom wykształcenia formalnego, ze względu na jej dostępność, a zarazem możliwość porównań w różnych przekrojach [Miś 2009]. W jakości kapitału ludzkiego upatruje się też podstawowej bariery rozwoju obszarów wiejskich, co wielokrotnie podkreślają tacy autorzy jak Kłodziński [2005], Wilkin [1998] czy Klepacki [2007]. Inni podkreślają rolę wykształcenia jako czynnika umożliwiającego wieloaspektowy rozwój tych obszarów oraz zwiększającego absorpcję środków pomocowych możliwych do otrzymania w ramach stosowanych narzędzi Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) [Michałek 2002; Szelań-Sikora i Kowalska 2007; Poczta i Mrówczyńska-Kamińska 2008 i in.].

¹ Dr, adres: ul. Wojska polskiego 28, 60-637 Poznań, tel. 61 8487120, e-mail: mkozera@up.poznan.pl.

Tabela 1. Zatrudnienie w rolnictwie europejskim w 2009 r. oraz wsparcie rozwoju obszarów wiejskich w latach 2007-2013

Table 1. Employment in the European agriculture in 2009 and the support of rural areas development in 2007-2013

Kraj lub grupa krajów	Zatrudnienie w rolnictwie		Wsparcie rozwoju obszarów wiejskich łącznie na lata 2007-2013, euro
	stan 2009 r., 1000 AWU	różnica 2009 r. - 2000 r., %	
UE-27	11223	-24,9	-
UE- 15	5424	-16,7	-
NMS 12	5799	-31,2	-
Belgia	64	-14,8	4 186 010 306
Bułgaria	400	-48,1	2 609 098 596
Czechy	134	-19,0	2 815 506 354
Dania	56	-26,1	444 660 796
Niemcy	536	-21,7	8 112 517 055
Estonia	29	-55,0	714 658 855
Irlandia	147	-3,9	3 707 304 424
Grecja	571	-2,6	7 213 917 799
Hiszpania	909	-17,5	6 441 965 109
Francja	858	-16,6	2 339 914 590
Włochy	1164	-15,9	8 292 009 883
Cypr	26	-15,6	162 523 574
Łotwa	92	-38,2	1 041 113 504
Litwa	147	-21,1	1 743 360 093
Luksemburg	4	-16,3	90 037 826
Węgry	441	-34,8	3 805 543 392
Malta	4	-10,6	76 633 355
Holandia	182	-17,2	486 521 167
Austria	153	-13,5	3 911 469 992
Polska	2214	-11,3	13 230 038 156
Portugalia	344	-31,6	3 929 325 028
Rumunia	2148	-41,1	8 022 504 745
Słowenia	82	-21,1	900 266 729
Słowacja	82	-42,5	1 969 418 078
Finlandia	87	-21,8	2 079 932 907
Szwecja	63	-17,4	1 825 647 954
Wielka Brytania	290	-13,2	4 598 674 420
Norwegia	58	-19,3	-
Szwajcaria	85	-16,3	-

Źródło: [Employment... 2010]

Niezależnie od przypisywanej mu roli w procesach makrorozwojowych jakość kapitału ludzkiego ma wymiar mikroekonomiczny, przekładający się na efektywność gospodarowania każdej jednostki ludzkiej znajdującej zatrudnienie w rolnictwie, a w efekcie na osiągane przez nią przychody i związany z nimi poziom życia. Właśnie ten ostatni mikroekonomiczny aspekt sprawia, że rozstrzygnięcia zmierzające do podniesienia jakości zasobów ludzkich na terenach wiejskich, mimo ich centralnego charakteru (ustawodawstwo związane z systemem oświatowym), coraz częściej muszą ulegać decentralizacji i schodzić do poziomu samorządowego, aby w jak najlepszym stopniu dostosować wachlarz metod i środków wspierania edukacji do potrzeb lokalnej społeczności.

Celem artykułu jest zaprezentowanie problematyki rozwoju zasobów ludzkich polskiej wsi na tle UE w aspekcie poprawy ich jakości z wykorzystaniem lokalnych, centralnych i unijnych środków wsparcia.

Tendencje zmian zasobów ludzkich polskiej wsi

Dyskutując o rolnictwie i zmianach w jego zasobach używa się na ogół określenia „powolne”. Dotyczy to zwłaszcza takich aspektów jak struktura organizacyjna oraz poziom zatrudnienia. Uwzględniając jednak głębokie społeczne osadzenie obu tych procesów wskazać należy na duży relatywizm tego określenia. Gospodarstwa przechodzą bowiem proces ewolucji, której cykliczność opisywana jest przez generacyjne zmiany pokoleniowe. Grabowski [1997] posuwa się nawet dalej w tej kwestii przyjmując, że klasyczny cykl życia gospodarstwa wynosi dwa pokolenia. Co więcej zmiany pokoleniowe wiążą się na ogół z reorganizacją gospodarstwa, przedłużeniem jego fazy dojrzałości i trwania na rynku, co ma też związek z podnoszeniem kwalifikacji następcy. Podobną tezę stawia w swoim opracowaniu Miś [2009] pisząc, że nowi gospodarze obejmujący gospodarstwa w wyniku zmiany pokoleniowej będą w większości dobrze wykształceni i bardziej skłonni do współpracy z innymi niż większość obecnych rolników. Niezależnie od czasu trwania tych procesów w skali mikro, w skali makro są one wyraźnie zarysowane. W ostatnim 10-leciu zatrudnienie w rolnictwie europejskim spadło bowiem średnio o prawie 25% (tab.1). Na tym tle Polska nie prezentuje się zbyt korzystnie, niemniej jednak należy docenić fakt, że tendencja spadku zatrudnienia, chociaż niewielka, jest stała.

Tabela 2. Prognoza ludności obszarów wiejskich na lata 2000- 2030

Table.2. Forecasts for rural population in 2000-2030

Grupa wiekowa, lat	Liczba ludności (31 grudnia danego roku), tys. osób			Udział w całej populacji wsi w danym roku, %			Dynamika, % (2000 r. = 100)	
	2010	2020	2030	2010	2020	2030	2010	2030
Ogółem	14 751	14 497	13 637	100,0	100,0	100,0	98,2	92,4
w tym:								
0-14	3416	2536	2145	23,2	17,5	15,7	74,2	62,8
15-64	9395	10 117	8792	63,7	69,8	64,5	107,7	93,6
65+	1940	1844	2700	13,1	12,7	19,8	95,0	139,2

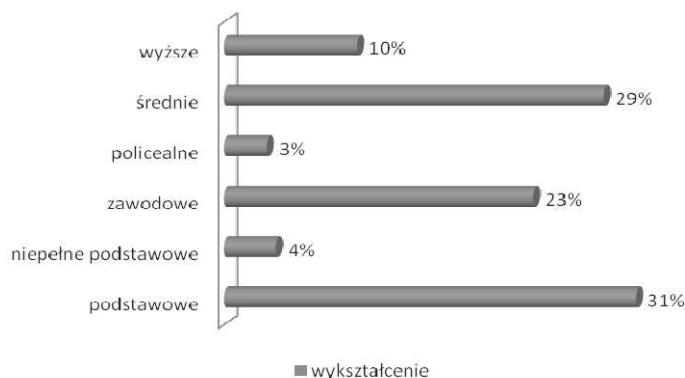
Źródło: [Prognoza... 2000].

Podobną tendencję zakładają opublikowane przez GUS prognozy zmian liczby ludności obszarów wiejskich do 2030 r. (tab. 2). Prognoza ta zakłada zmniejszenie się ludności o około 2% przy jednoczesnej zmianie struktury wiekowej w kierunku postarzenia. W dłuższej perspektywie, tj. do 2030 r., spadek ten wyniesie niemal 8%. Oznaczałoby to zmniejszenie odsetka ludności wiejskiej w ludności Polski ogółem z 38,6% w 2010 r. do około 35,9% w 2030 r.

Polska nadal pozostanie więc na tle Europy krajem średnio zurbanizowanym. Niepokojąca jednak wydaje się tendencja do starzenia się ludności wiejskiej. Z jednej strony może ona sygnalizować fakt odchodzenia młodych ludzi z rolnictwa do innych działów gospodarki, z drugiej jednak świadczyć może o tendencji do opisywanego niegdyś przez Wosia [2004] modelu skansenizacji polskiej wsi.

Jakość kapitału ludzkiego

Podstawowym wskaźnikiem jakości kapitału ludzkiego jest bez wątpienia wykształcenie. Pisze o tym wielu autorów mając na uwadze zwłaszcza kwestię poprawy jego jakości, a wśród nich między innymi Adamowicz [2008], Czerna-Grygiel [2008], Poczta i Mrówczyńska-Kamińska [2008], Wysocki i Kołodziejczak [2007], Miś [2009], Mossakowska i Zawojska [2009] i in. W przedmiocie poprawy jakości podnoszone są też kwestie rozwoju kapitału społecznego jako endogenicznego czynnika jej poprawy [Kozera 2006; Społeczno-ekonomiczne... 2007]. Coraz częściej podkreśla się też takie cechy świadczące o jakości kapitału ludzkiego jak innowacyjność, zdolność i sposób uczenia się oraz elastyczność, a także cechy, które poza formalnie posiadaną wiedzą i umiejętnościami decydują o ekonomicznym sukcesie określonej jednostki ludzkiej [Kwiatkowski 2000].

Rys. 1. Wykształcenie mieszkańców obszarów wiejskich w Polsce w roku 2009

Fig. 1. Education of rural population in Poland in 2009

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Niemniej jednak to właśnie wykształcenie, jako najbardziej wymierne, staje się punktem odniesienia formułowanych postulatów naprawczych i działań zmierzających do poprawy jakości kapitału ludzkiego obszarów wiejskich. Uogólnione badania poziomu

wykształcenia formalnego ludności wiejskiej Polski nie napawają optymizmem (rys. 1). Wynika z nich bowiem, że niemal 60% mieszkańców obszarów wiejskich legitymuje się wykształceniem poniżej średniego.

Co więcej przytaczane prognozy długoterminowe zapowiadają tylko niewielkie zmiany w tym zakresie (tab. 3). Wieś odstaje znacznie od średniej krajowej, zwłaszcza w obszarze wykształcenia wyższego (prognozowane na 2030 r. 5% wobec 14% wśród ogółu Polaków), oraz przez znaczną przewagę osób o wykształceniu podstawowym, w porównaniu do mieszkańców miast i Polaków ogółem.

Tab. 3. Prognoza wykształcenia ludności Polski w wieku lat 18-64 w latach 2010-2020, %)

Tab. 3. Forecast of education level of Polish population in age bracket 18-64 in 2010-2020, %

Wykształcenie	Rok		
	2000 (porównawczo)	2010	2020
		wieś	
Podstawowe	75	70	63
Średnie	23	27	32
Wyższe	2	3	5
		miasto	
Podstawowe	52	43	34
Średnie	38	44	49
Wyższe	10	13	17
		ogółem w Polsce	
Podstawowe	57	49	40
Średnie	35	40	46
Wyższe	8	11	14

Źródło: [Miś 2009, str. 76].

Rolnictwo jest działem gospodarki o najmniej wykształconej sile roboczej. Jednak, jak wskazują badania, jakość zasobów ludzkich zarówno w zakresie wykształcenia ogólnego, jak i rolniczego systematycznie ulega poprawie [Kołoszko-Chomentowska 2008].

Na taki stan rzeczy bez wątplenia znaczący wpływ mają aspiracje edukacyjne ludności wiejskiej. Te zaś wynikają w dużej mierze z poziomu kultury jednostki, cywilizacji, wykształcenia, zamożności czy miejsca zamieszkania [Piwowski 2000]. To one kształtują pogląd na kształtowanie własnej drogi rozwoju szkolno-zawodowego, a także na szeroko rozumianą karierę własnych dzieci. Ludność obszarów wiejskich na ogół w swojej samoocenie uważa się za gorzej wykształconą, a zwłaszcza biedniejszą niż mieszkańcy lokalnych ośrodków miejskich czy dużych miast. Tymczasem dość powszechnie uważa się, że to właśnie aspiracje, zarówno edukacyjne, jak i zawodowe czy życiowe, stanowią warunek niezbędny wzrostu jakości kapitału ludzkiego polskiej wsi. Relatywnie nowym, istotnym czynnikiem zmian aspiracji edukacyjnych stała się sytuacja na współczesnym rynku pracy. Dotyczy to zwłaszcza ludzi młodych, którzy uświadamiając sobie konieczność znalezienia pracy poza gospodarstwem, a nawet poza rolnictwem, starają się zdobyć kwalifikacje nie tylko oparte na edukacji szkolnej, ale w wielu wypadkach również poza

nią, tj. uczestnicząc w kursach doszkalających (np. informatycznych), przekwalifikujących i innych.

Głęboki związek działalności gospodarczej w rolnictwie z otoczeniem sprawia, że wyniki osiągane przez podmiot (gospodarstwo) stanowią wypadkową trzech czynników, tj. jakości funkcjonowania zewnętrznych instytucji zajmujących się kształtowaniem wiedzy, umiejętności, postaw i reguł życia społecznego (wykształcenie formalne, doradztwo rolnicze, doksztalcanie i kształcenie dorosłych itd.), umiejętności w zakresie kształtowania i wykorzystania kapitału intelektualnego oraz umiejętnego kojarzenia tego kapitału z zasobami materialnymi [Mroziewski 2008]. Współdziałanie tych czynników przesądza w ostatecznym rachunku o jakości życia na wsi, jej rozwoju oraz jednostkowym poziomie życia mieszkańców.

W rozstrzygnięciu kwestii jakości kapitału ludzkiego polskiej wsi istotne jest również uwzględnienie społecznych uwarunkowań jego rozwoju. Jego przejawem jest między innymi aktywne uczestnictwo nie tylko w organizacjach sfery rynkowej (grupy producentów, wspólne użytkowanie maszyn, związki hodowców itd.), ale też w działających na rzecz poprawy warunków społeczno-ekonomicznych środowiska lokalnego, z którego wywodzi się gospodarujący. Te aspekty poprawy jakości kapitału ludzkiego wykorzystane zostały przez twórców mechanizmów wsparcia obszarów wiejskich wdrażanych za pośrednictwem Wspólnej Polityki Rolnej UE.

Wybrane narzędzia poprawy jakości zasobów ludzkich

Zrealizowanie przedstawionych wcześniej postulatów związanych z poprawą jakości zasobów ludzkich, tj. jakości funkcjonowania zewnętrznych instytucji, indywidualnych umiejętności w zakresie kształtowania i wykorzystania całości posiadanego kapitału (w tym intelektualnego), a także szeroko rozumianego rozwoju społecznego, możliwe jest dzięki wsparciu ze strony budżetu krajowego oraz środków Unii Europejskiej. Narzędziem, które w pewien sposób wpłynęło na jakość kapitału ludzkiego polskiej wsi stał się między innymi Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) realizowany w ramach WPR UE.

W pierwszym okresie funkcjonowania PROW w Polsce, tj. w latach od wejścia do UE w 2004 do 2006 (koniec okresu rozliczeniowego) obszary wiejskie zyskały 13 mld zł, a obecnie obowiązującym okresie rozliczeniowym 2007-2013 przewiduje się, że kwota ta wzrośnie do 21 mld zł. Oznacza to, że łącznie zainwestowano w rozwój polskich obszarów wiejskich, w tym także na poprawę jakości kapitału ludzkiego, 34 mld zł. Szczególnie istotne wydają się być tu dwie z realizowanych w ramach PROW czterech osi: oś 1 o nazwie „Poprawa konkurencyjności sektora rolnego i leśnego” oraz program Leader, określane też jako oś 4 programu.

Celem osi 1 jest działanie na rzecz poprawy konkurencyjności gospodarstw rolnych wobec rosnących wymagań wspólnego rynku. Cel ten realizowany ma być przez intensyfikowanie działań restrukturyzacyjnych gospodarstw rolnych oraz wzmocnienie ich kapitału rzeczowego. Działania tej osi mają także na uwadze rozwój zasobów ludności obszarów wiejskich, zwłaszcza przez zdobywanie wykształcenia oraz podnoszenie kwalifikacji zawodowych, a także działania doradcze oraz działania informacyjne i szkoleniowe. Istotną staje się tu tematyka zakładanych szkoleń, która koncentrować ma się między innymi na nowoczesnym gospodarowaniu, zarządzaniu, wdrażaniu zasad ochrony środowiska naturalnego czy dobrostanu zwierząt oraz wielu innych zagadnieniach

związanych z wymaganiami WPR. Spośród narzędzi tej osi, z punktu widzenia poprawy jakości zasobów ludzkich polskiej wsi, szczególnie istotnymi wydawały się działania „Szkolenia zawodowe dla osób zatrudnionych w rolnictwie i leśnictwie” oraz „Korzystanie z usług doradczych”, a także „Renty strukturalne”. Tymczasem, chociaż ich założenia programowe oceniane są jako właściwe [Ocena średniookresowa... 2010], to stan ich wdrażania i praktycznej realizacji uznaje się za niewystarczający. Ma to związek między innymi z późnym uruchomieniem środków na realizację tych narzędzi (jak w przypadku szkoleń zawodowych dla osób zatrudnionych w rolnictwie i leśnictwie), lub z ich niedoszacowaniem (renty strukturalne), ale też z brakiem zainteresowania ze strony beneficjentów (korzystanie z usług doradczych).

Rys. 2. Program Rozwoju Obszarów Wiejskich i jego osie

Fig. 2. Rural Areas Development Programme and its axes

Źródło: [Polityka... 2008].

Z punktu widzenia poprawy jakości kapitału ludzkiego oraz szerszej rozumianej jakości życia na wsi bardzo istotny wydaje się być program Leader, określanej też jako oś 4 PROW.

Z jednej strony służyć ma on wdrażaniu lokalnych strategii rozwoju, z drugiej jednak strony stać się ma narzędziem aktywizowania i integrowania lokalnych liderów w działaniach na rzecz rozwoju lokalnych społeczności. Założeniem tego programu było przyczynianie się do zwiększenia potencjału obszarów wiejskich, zwłaszcza w perspektywie długookresowej. Jednak okazało się, że stan realizacji działań z nim związanych oceniany jest jako niski (mimo znaczącego przyspieszenia w 2010 r.). Największym jak dotąd zainteresowaniem cieszyły się działania „Funkcjonowanie Lokalnych Grup Działania” oraz „Wdrażanie Lokalnych Strategii Działania”. Wiele z zainicjowanych w ramach tych działań projektów apogeum korzyści osiągnie w perspektywie kilku, a nawet kilkunastu lat. W ramach programu Leader powołanych

zostało do życia wiele Lokalnych Grup Działania, powstały również liczne partnerstwa publiczno-prywatne. Łączne efekty funkcjonowania tych organizacji przyczyniają się do realizacji postulatu zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, a pośrednio do poprawy jakości życia na wsi i poprawy jakości kapitału ludzkiego tych obszarów.

Podsumowanie

O rozwoju obszarów wiejskich w coraz większym stopniu zaczyna decydować umiejętność wykorzystania posiadanych zasobów, a w zasadzie najbardziej efektywnego ich łączenia w celu osiągnięcia maksymalnej użyteczności. Umiejętność ta pozostaje w ścisłym związku z jakością potencjału ludzkiego tych obszarów, a zatem w wymiarze formalnym z poziomem wykształcenia i zaangażowania w aktywność na rzecz społeczności lokalnych. Poziom wykształcenia ludności wiejskiej odbiega znacząco od średniego poziomu wykształcenia Polaków, co więcej w perspektywie długookresowej tendencja ta będzie się utrzymywać. Przeprowadzone analizy wskazują, że Polska wieś, wyróżniająca się na tle UE wysokim poziomem zatrudnienia, ulega stopniowym przemianom, w tym powolnemu procesowi ograniczenia poziomu zatrudnienia w rolnictwie. Bez wątpienia ma na to wpływ intensyfikacja działań na rzecz poprawy jakości życia ludności wiejskiej, a zwłaszcza jej aktywizacji zawodowej i odchodzenia z rolnictwa do pracy w działalności pozarolniczej (zwłaszcza usługowej czy handlowej). Działania te możliwe były między innymi dzięki wsparciu ze środków WPR, zwłaszcza zaś osi 1 i 4 Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich. Efekty zainicjowanych dzięki tym środkom działań przynoszą już doraźne skutki, przy czym spodziewać się należy, że skutki te ujawniać się będą również w dłuższej perspektywie, przyczyniając się do sukcesywnej poprawy jakości zasobów ludzkich obszarów wiejskich.

Literatura

- Adamowicz M. [2008]: Społeczność lokalna, organizacje pozarządowe i społeczeństwo obywatelskie jako środowisko i przejaw kapitału społecznego na obszarach wiejskich. [W:] *Rozwój zasobów kapitału ludzkiego obszarów wiejskich*. Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, ss. 9-22.
- Czerna-Grygiel J. [2008]: Podstawowe uwarunkowania rozwoju kapitału ludzkiego i społecznego na obszarach wiejskich w Polsce. [W:] *Rozwój zasobów kapitału ludzkiego obszarów wiejskich*. Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, ss. 55-60.
- Employment in the agriculture sector down by 25% between 2000 and 2009. Agriculture in the EU-27. [2010]. Eurostat news release 66/2010-7.05.2010.
- Grabowski S. [1997]: *Gospodarka żywnościowa w warunkach rynkowych*. Szkoła Główna Handlowa (SGH), Warszawa.
- Klepacki B. [2007]: Niematerialne czynniki rozwoju rolnictwa polskiego. *Roczniki Naukowe SERiA* tom IX, zeszyt 1, ss. 231-235.
- Kłodziński M. [2005]: *Kapitał ludzki, społeczny i kulturowy polskiej wsi*. [W:] *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*. Wyd. SGGW, Warszawa, ss. 711-721.
- Kołoszko-Chomentowska Z. [2008]: Kwestia czynnika ludzkiego w rolnictwie. *Acta Scientiarum Polonorum, Oeconomia* nr 7 (4), ss. 87-85.
- Kozera M. [2006]: Potencjał ludzki jako wewnętrzny czynnik rozwoju lokalnego. Wyniki badań. [W:] *Samorządy i społeczności lokalne w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich*. Wydawnictwo SGGW, Wydział Ekonomiczno- Rolniczy, Katedra Polityki Agrarnej i Marketingu, Prace Naukowe nr 40, Warszawa, ss. 119-128.

- Kwiatkowski M. [2000]: *Przedsiębiorczość intelektualna*. Wyd. PWN, Warszawa,
- Michałek R. [2002]: Wiedza - najefektywniejszą drogą restrukturyzacji polskiego rolnictwa. *Problemy Inżynierii Rolniczej* 2, ss. 5-13.
- Miś T. [2009]: Jakość kapitału ludzkiego. {Tryb dostępu:} mikro.univ.szczecin.pl/bp/pdf/100/6.pdf. [Data odczytu: 19-05-2011].
- Mossakowska E., Zawojka A. [2009]: Rozwój gospodarczy a kapitał ludzki na terenach wiejskich w Polsce. *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie seria Ekonomika i organizacja gospodarki żywnościowej* nr 79, ss. 5-21.
- Mroziewski M. [2008]: *Kapitał intelektualny współczesnego przedsiębiorstwa. Koncepcje, metody wartościowania i warunki jego rozwoju*. Wyd. Diffin, Warszawa
- Ocena średniookresowa Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013. [2010]. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, [Tryb dostępu:} www.minrol.gov.pl. [Data odczytu: 9-06-2011].
- Ocena wpływu realizacji interwencji współfinansowanych z EFS na podniesienie jakości zasobów ludzkich. Raport metodologiczny. [2010]. Instytut Badań Strukturalnych Reytech Sp. z o.o. ASM Sp. z o.o.
- Piwowarski R. [2000]: Aspiracje edukacyjne ludności wiejskiej. [W:] *Zasoby ludzkie. Raport o rozwoju społecznym Polska 2000*. [Tryb dostępu:} http://www.unic.un.org.pl/nhdr/2000/RAPORT_9.PDF. [Data odczytu: 19-05-2011].
- Poczta W., Mrówczyńska-Kamińska A. [2008]: Regionalne zróżnicowanie wykorzystania kapitału ludzkiego w rolnictwie polskim. [W:] *Rozwój zasobów kapitału ludzkiego obszarów wiejskich. Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin*, ss. 309-316.
- Polityka w zakresie rozwoju obszarów wiejskich na lata 2007-2013. [2008]. Facy Sheet. Urząd Oficjalnych Publikacji Unii Europejskiej, Luksemburg.
- Prognoza ludności Polski według województw z lat 1999-2000. [2000]. GTU&S, Warszawa.
- Rozwój zasobów ludzkich a wzrost konkurencyjności polskiej gospodarki w świetle wytycznych Strategii Lizbońskiej. [2011]. [Tryb dostępu:} http://www.univ.rzeszow.pl/ekonomia/zeszyty/Zeszyt6/17_Leczmar_Malgorzata.pdf. [Data odczytu: 19.05.2011].
- Spoleczno-ekonomiczne aspekty rozwoju polskiej wsi. [2007]: M. Bład i D. Klepacka-Kołodziejaska (red.). Wyd. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Szeląg-Sikora A., Kowalska M. [2007]: Kwalifikacje zawodowe rolników a poziom ekonomicznej efektywności produkcji rolnej. *Inżynieria Rolnicza* nr 9(97), ss. 211-218.
- Wilkin J. [1998]: Bariery edukacyjne i informatyczne. [W:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce*. M. Kłodziński i J. Wilkin (rted.). FAPA, Warszawa.
- Woś A. [2004]: *W poszukiwaniu rozwoju polskiego rolnictwa*. IERiGŻ, Warszawa.
- Wysocki F., Kołodziejczak W. [2007]: *Aktywność ekonomiczna ludności wiejskiej w Polsce*. Wyd. Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań.